

# BISERICA SFÂNTUL NICOLAE – RĂDĂUȚI

## CONSIDERAȚII ISTORICE

Vasile M. Demciuc

“Nicăieri, pe tot cuprinsul românesc nu se află pe un spațiu atât de restrâns atât bogăție de amintiri scumpe trecutului nostru”.

Dimitrie Onciul

De peste șase veacuri, într-un ținut cu adevărat mioritic, cu dealuri molcome parcă niciunde mai frumoase ca în Dulcea Bucovină, se arată lumii întregi o salbă de așezăminte religioase, altare străbune de închinare ce par a depăna dialogul veșnic al istoriei, amintind de istoria trecută, de gloria nepieritoare a poporului român, de un trecut de fapte mari, de un trecut de “cărțurărie și artă” cum nota în vremea sa Nicolae Iorga.

Mesajul tainic de veghe și de înălțare în fiecare zori de zi ori în lumina lină a asfințitului este răspândit peste obcini de dangățul clopotelor ctitoriilor voievodale, trezind în timp și peste timp fiorul respectului și dragostei pentru cei ce au fost “descălecători de țară / Dătători de legi și datini” și au poruncit să fie așezate aceste ctitorii drept semn al tăriei și stăpânirilor și pavază a țării și neamului.

Amplasarea acestor locașuri de închinare într-un cadru natural atât de frumos reflectă simțul artistic de care erau stăpâniți ctitorii, reflectă, printre altele, frumusețea sufletului românului legat de glie și prin glie legat de cer, făcându-și din cruce scara pe care urcă spre cer.

Dacă în Transilvania prima mănăstire a fost la Hodoș Bodrog, amintită în anul 1177 într-o scrisoare a regelui Bela al III-lea, în Țara Românească prima mănăstire, zisă a lui Negru Vodă datată 1352 este la Curtea de Argeș, în Moldova avem biserica Sfântul Nicolae ctitorită de Bogdan I Întemeietorul după modelul bisericilor înaintașilor săi din Maramureș, de la mănăstirea Peri și cea de la Cuhea<sup>1</sup>, biserică în care își dorm somnul de veci primii mușatini.

Funcția de necropolă a întemeietorilor de țară este dovedită prin existența mormintelor lui Bogdan I, Lațcu Vodă, fiul lui Bogdan I Vodă cel Bătrân (1365-1374), Roman Vodă I, fiul Mușatei (1391-1394), Ștefan Vodă, fratele lui Alexandru cel Bun, Bogdan Vodă al II-lea, tatăl lui Ștefan cel Mare (1449-1451), Anastasia fiica lui Lațcu Vodă.

Biserica Sf. Nicolae din Rădăuți ilustrează un moment social, istoric și artistic precis, anume cel al închegării domniei și al socotirii voievodului maramureșan drept prim feudal laic al țării, al efemerului ecou al arhitecturii apusene, ale planului și spațiului bazilical familiare zonelor de cultură din care venea Bogdan I Descălecătorul.

S-a afirmat, pe deplin justificat că acest sfânt lăcaș “reprezintă un adevărat act de naștere al arhitecturii culte moldovenești. Semnificația sa este multiplă, pentru că de acest monument se leagă de asemenea ideea de neatârnamare politică și religioasă... înfruntând puterea ambițioaselor regate feudale catolice vecine, Ungaria și Polonia, Moldova și-a afirmat independența și cu ajutorul ierarhiei religioase ortodoxe, înălțarea bisericii din Rădăuți având valoarea unei îndrăznețe proclamații”<sup>2</sup>.

Pe drept cuvânt, marele istoric Nicolae Iorga spunea “Istoria orașului Rădăuți este istoria Gropniței sale timp de veacuri”.

Edificiu cu structură gotică, construit din piatră brută și cioplită, cu pereții groși de 1,40 m, cu o lungime de 33 de m, lățime de 12,50 m și înălțime de 12,13 m, biserica Sf. Nicolae din

Rădăuți a provocat o întreagă literatură de specialitate, privitoare la datarea și apartenența stilistică<sup>3</sup>.

Nu poate scăpa nimănui similitudinea – alta decât cea de plan arhitectonic – între Biserica Sf. Nicolae din Rădăuți din Moldova și Biserica Sf. Nicolae din Câmpulungul muntean. Este vorba de funcția lor de necropole ale “întemeietorilor” de țară, cu certitudine Bogdan I a fost îngropat în Biserica Sf. Nicolae din Rădăuți – unde, după mai bine de un veac, Ștefan cel Mare îi așeza lespede funerare, după cum, cu foarte mare probabilitate, Basarab I și-a găsit odihna în Biserica Sf. Nicolae din Câmpulung, acolo unde avea să fie îngropat fiul și urmașul său, întemeietorul mitropoliei Țării Românești, Nicolae Alexandru.

Alături de funcția de necropolă, cea de biserică a voievodului, de vastă capelă feudală, arată că lăcașul cu hramul Sf. Nicolae din Rădăuți – aidoma, de altfel, amintitei basilici din Câmpulungul Țării Românești – pare a fi sugerată, indirect, în lipsa altor izvoare, de faptul că cel puțin un monument moldovean ulterior, cel de la Dolheștii Mari, socotit drept o “interpretare simplificată a tipului căruia îi aparține vechea ctitorie a lui Bogdan I”<sup>4</sup>, era tot o capelă, a unei mari familii feudale foarte apropiată Mușatinilor – anume familia Șendrea.

Dacă unii istorici au pledat pentru datarea bisericii Sf. Nicolae din Rădăuți în vremea lui Bogdan I, argumentând această dată și prin faptul că în incintă se află mormântul lui Bogdan I precum și particularitățile sistemului bazilical cistercian<sup>5</sup>, alții, în urma cercetărilor arheologice efectuate între 1974-1977, încearcă să acrediteze ideea că actuala construcție de zid ar trebui datată în epoca lui Petru I<sup>5bis</sup>.

Este meritul incontestabil al cercetărilor arheologice medievale desfășurate, al arheologilor care au ostenit în acest domeniu al cercetării istorice de a fi contribuit în chipul cel mai fericit și mai eficient cu putință, nu numai la sporirea considerabilă a numărului de mărturii de arhitectură ecleziastică, ci și la elucidarea unor importante probleme privind evoluția arhitecturii religioase din Moldova veacului al XIV-lea, confirmând ceea ce în urmă cu multe decenii afirma Gh. Balș – cel care a inaugurat prin studiile sale sistematice istoriografia românească de arhitectură – și anume că edificiul moldovenesc de cult este rezultatul unui “plan bizantin executat de mâini gotice și, după principii, în parte gotice”<sup>6</sup>.

În cuprinsul bisericii Sf. Nicolae, în suprafața actualului naos și altar s-au aflat, în cercetările arheologice, tâpile de lemn și amenajările interioare ale unui edificiu religios, alcătuit odinioară dintr-o navă de plan pătrat – cu dimensiunea 5 m x 5 m – și dintr-un altar rectangular mai îngust, decroșat simetric în planul tâmplei<sup>7</sup>.

Monedele și obiectele de podoabă descoperite în mormintele aflate în interiorul și exteriorul lăcașului, alături de celelalte materiale arheologice descoperite în nivelul de funcționare al acesteia, nu permit datarea sa cel mai târziu în deceniul doi al secolului al XIV-lea și precizarea funcției de capelă a unei reședințe aparținând unui reprezentant de frunte al feudalității locale<sup>8</sup>.

O constatare deosebit de importantă oferită de cercetările arheologice de la Rădăuți se referă și la faptul că abia din vremea domnitorului Petru I, și în folosul acestuia, capela de lemn a reședinței feudale va fi înlocuită cu un lăcaș de zid în contextul unor ample lucrări de construcție desfășurate aici. Este vorba de un edificiu pe plan bazilical cu trei nave, cu fațade ritmate de 14 contraforturi, edificiu gotic, de evidentă inspirație occidentală.

Prezența contraforturilor aici nu se justifică din rațiuni constructive, întrucât în arhitectura gotică, contrafortul ca și arcul butant au fost utilizate pentru preluarea la exterior a împingerilor exercitate de bolțile de tipul “încrucișării și ogive”, de fapt bolți în cruce, ale căror muchii ieșinde puteau avea o bordură de nervuri. Astfel de bolți în cruce care au sarcinile concentrate în cele patru puncte de sprijin dispuse la colțuri necesită elemente de echilibru în exterior<sup>9</sup>.

Contraforturile perimetrale, inclusiv cele vestice, dispuse ritmic pe întreaga suprafață exterioară a edificiului, trădează o folosire exclusiv ornamentală.

Investigațiile arheologice au arătat că este vorba de o succesiune nemijlocită între cele două biserici, de lemn și de piatră, și o protejare conștientă a celor trei morminte din interiorul primului lăcaș.

Fundațiile perfect ținute dovedesc faptul că monumentul, cu excepția pridvorului, a fost ridicat într-o singură etapă de construcție. Separația clară naos-pronaos prin zid și înălțimi diferite ale bolților, separația naos-altar prin iconostas, realizează în chip desăvârșit ambianța de intimitate caracteristică bisericilor ortodoxe, cu alte cuvinte meșterul constructor s-a acomodat cerințelor ritului oriental, despărțind pronaosul de navele interioare printr-un perete plin, străbătut numai de o nișă.

Dacă problema datării pare să fie rezolvată, cel puțin până la ivirea unor alte probe, aceea a apartenenței stilistice rămâne încă deschisă.

În legătură cu aceasta s-au formulat două ipoteze. Prima, în ordine cronologică, consideră edificiul ca fiind o bazilică romană târzie, cu trei nave, având bolțile colateralilor perpendiculare pe bolta în leagăn cu arce duble dar, deasupra colateralilor din naos se găsesc mici încăperi – tainițe – prevăzute cu bolți semicilindrice dispuse pe axa longitudinală. Acest sistem este specific cistercian, deci gotic incipient, adaptat însă cultului ortodox prin compartimentarea edificiului în altar, naos și pronaos (pridvorul aparține domniei lui Alexandru Lăpușneanu). Pentru o încadrare a edificiului stilului romanic recunoscând însă și influența elementelor gotice – reduse la prezența contraforturilor și a celor bizantine – compartimentarea, s-au pronunțat G. Balș, P. Constantinescu Iași, Gr. Ionescu, Virgil Vătășianu și D. Năstase.

Tendința de a frânge unele arcuri și bolți și prezența contraforturilor din colțurile navei și ale pronaosului în dreptul arcurilor navei laterale de nord și din fața absidei altarului dovedesc execuția bisericii în perioada gotică, iar bolțile pronaosului, ridicate toate la același nivel, amintesc, la rândul lor, de elevația bisericii hale.

Profilul soclului care încercuiește vechea parte a zidăriei și formează o simplă ieșitură cu o mică pantă, aparține aceleiași perioade. Adoptarea unei bazilici trinare de felul celor din Ardealul catolic al secolului al XIV-lea, în a cărei viziune arhitectonică se vor fi format și meșterii și ctitorul bisericii Sf. Nicolae din Rădăuți, dar și concomitent, adaptarea ei evidentă la cerințele cultului ortodox ale unei eventuale reședințe voievodale dinaintea sfârșitului domniei lui Bogdan I (1365)<sup>10</sup> sunt deosebit de semnificative și pentru gustul feudalității din Moldova și pentru climatul în care debuta – întocmai ca și în Muntenia și Oltenia contemporană – arta medievală din Moldova, deopotrivă sub semnul Apusului romano-catolic și sub cel al Orientului bizantino-balcanic<sup>11</sup>.

O nuanțare a acestei încadrări tipologice aflăm la Gh. Curinschi Vorona, după care contraforturile ar fi unicul element gotic, cu rol predominant decorativ, dispariția câtorva dintre ei (restaurați prin ultima restaurare) neaducând nici un prejudiciu stabilității edificiului. Pe acest temei apreciază construcția ca o "bazilică romană scurtă" de tip transilvănean, deci cu altar și naos, la care s-ar fi adăugat ulterior pronaosul. Ipoteza o susține pe observația că zidul despărțitor dintre naos și pronaos are o grosime vădit disproporționată în raport cu sarcinile sale statice, demnă de un zid exterior.

Peretele nordic al bisericii are o grosime de circa 1,40 m iar cel sudic, de 1,35 m.

Navele, în număr de trei, sunt despărțite unele de altele prin șase stâlpi masivi, pătrați, patru susțin bolta naosului, iar doi susțin bolta pronaosului. În dreptul acestor stâlpi, bolta navei centrale, construită din viga pentru a fi mai ușoară, este întărită cu arce dublouri. Atât bolțile laterale cât și cele transversale sunt ușor frânte.

În pronaos toate navele au aceeași înălțime, pe când în naos navele laterale sunt mai joase, mai înguste și cu bolți semicilindrice ușor frânte, perpendiculare pe bolta navei centrale. Deasupra lor au fost zidite două mici încăperi, boltite semicilindric, la care se poate ajunge pe o scară spiralică, plasată în colțul sud-estic.

Naosul este despărțit de pronaos printr-un perete străpuns la mijloc de o ușă. Absida altarului se leagă de naos printr-un spațiu dreptunghiular de lățimea naosului, similar corului bazilicilor romanice.

Dispoziția generală a planului și a elevației prezintă în principiu caracterele bazilicii romanice cu cor și cu absidă.

Biserica este luminată de 11 ferestre dispuse astfel: două la altar, patru la naos, două la pronaos și trei la pridvor. Toate sunt mici, înguste în interior și largi în exterior, cu excepția celor de la pridvor, chenarele ferestrelor, ca de altminteri și cele ale ușilor, sunt din piatră cenușie.

Pe perețele nord-estic al altarului, lângă nișa care servește ca proscomidiar, s-a încastrat, în decembrie 1515, o lespede de piatră, cu o inscripție în limba slavonă pusă de Bogdan al III-lea, fiul lui Ștefan cel Mare, cu următorul conținut: "Iată, eu, robul lui Dumnezeu, Io Bogdan Voevod, domnul Țării Moldovei, a plăcut domniei mele din inimă cinstită și curată și din toată voia noastră și ne-am sfătuit cu rugătoriul nostru kir Pahomie, episcopul de Rădăuți și am rânduit pentru sănătatea noastră și mântuirea sufletului domniei mele și am dat Mitropoliei noastre din Rădăuți, unde este hramul sfântului arhierarh și făcătoriu de minuni Nicolae – 800 de zloți, iar episcopul nostru Pahomie sau orișicine va alege Dumnezeu episcop în Mitropolia noastră, și acești episcopi cu toții să-mi slujească după moartea lui pe timpul întregii noastre vieți, cât ne va da Dumnezeu să fim în viață, în fiecare an în Duminica Miroputătoarelor, seara paraclis și dimineața dumnezeiasca liturghie cu toți preoții și după viața noastră, cât ne va da Dumnezeu, au să ne facă în fiecare an seara parastas și dimineața liturghie pentru mântuire. Și dacă ar îndrăzni cineva și n-ar împlini dania noastră, acela să aibă a da răspuns la înfricoșatul județ. În anul 7023, luna decembrie 8"<sup>12</sup>.

Un element aparte și a cărei proveniență a rămas parțial nelămurită este treapta joasă de piatră, așezată în interiorul hemiciclului altarului, amintind de sintronul rezervat preoților din vechile bazilici creștine, atât în Occident cât și în Orient.

Alexandru Lăpușneanu a adăugat bisericii, la lățimea și înălțimea pronaosului, un pridvor, în formă de dreptunghi alungit cu două intrări, una la nord și cealaltă la sud. Pridvorul are o calotă sferică, susținută de un dublu sistem de arcuri încrucișate. Racordarea pătratului cu dreptunghiul se face prin două perechi de arcuri paralele cu axa bisericii.

Pridvorul are o fereastră gotică pe axă, și două ferestre simple mai mici deasupra ambelor uși de intrare.

Lângă ușa de miază-zi a intrării se află pisania dreptunghiulară, de dimensiunile 76 x 55 cm prinsă în zid, cu următoarea inscripție, în limba slavonă: "Cu bună voința Tatălui, cu ajutorul Fiului și cu lucrarea Duhului Sfânt s-a început și zidit acest pridvor bisericesc de dreptcinstitorul și închinătorul Treimii, domnul Io Alexandru voievod, domnul Țării Moldovei, în anul 7067 (1559) luna iunie 30 sub episcopul kir Euftimie"<sup>13</sup>.

Ușile pridvorului au chenare de profilatură gotică, iar ușa prin care se trece în pronaos pare a fi fost modificată de meșterii lui Alexandru Lăpușneanu.

\*

În istoriografia arhitecturii medievale moldovenești s-a conchis că Ștefan cel Mare a fost primul ctitor din Moldova care și-a luat biserica Sf. Nicolae din Rădăuți drept model pentru propria sa necropolă<sup>14</sup>.

Dar o întrebare care a stăruit și mai stăruie în literatura de specialitate este de ce nu a prins în Moldova tipologia necropolei cu trei nave, Rădăuții lui Bogdan I și Petru I rămânând un caz unic în istoria acestui gen de construcție?

În istoria arhitecturii religioase moldovenești în general, și în istoria necropolelor în special, nu vom întâlni niciodată o construcție cu trei nave, regula absolută rămânând lăcașul cu o singură navă, fie că este vorba de edificii de plan drept, fie că este vorba de edificii de plan triconc.

În arhitectura religioasă a Moldovei se observă că nu s-a păstrat nici un fel de fragmentare, prin stâlpi sau coloane, a spațiului interior al niciuneia dintre încăperile bisericilor.

Atât V. Vătășianu, cât și Gr. Ionescu, și după aceea Cristian Moisescu<sup>15</sup>, au arătat că bisericile pe care și le-au construit românii încă din cele mai vechi timpuri au fost biserici de lemn. Derivând direct din sistemul de construire al caselor țărănești, acele biserici au fost construcții de plan drept, longitudinal, cu o singură navă. Dispunând de mijloace materiale mai târziu, ceea ce au făcut până atunci din lemn au transpus în piatră și cărămidă. Astfel, biserica de zid cu o singură navă a devenit lege.

Cu toate acestea se pune întrebarea: de ce ctitorul bisericii Sf. Nicolae din Rădăuți a ridicat o biserică cu trei nave, care însemnau o fragmentare a spațiului interior al naosului cât și al pronaosului?

De ce ctitorul de la Argeș a poruncit să i se construiască o biserică cu o turlă sprijinită pe patru stâlpi centrali, care, ca și cei de la Rădăuți, însemnau o fragmentare a spațiului interior al naosului?

Motivul trebuie căutat în influențele venite din zone de cultură în care principiul arhitectonic dominant era cel al fragmentării spațiului interior prin stâlpi sau coloane.

Bogdan I venea din Transilvania. Petru I avea legături cu lumea catolică, adică cu o zonă în care construcțiile reprezentative erau marile bazine cu trei nave.

Ctitorul de la Rădăuți a dorit să-și demonstreze încă o dată prestigiul și locul său în epocă, înălțând un monument reprezentativ, un monument cu trei nave, adică de tipul acelor despre care știa că simbolizează **puterea**. Ulterior, după biserica Sf. Nicolae din Rădăuți s-a împământenit în Moldova triconcul simplu<sup>16</sup>.

Lucrările de restaurare efectuate la Rădăuți efectuate și la fațade au dus la descoperirea, mai bine zis au dus la recuperarea decorului de ocnițe care formează o frumoasă friză sub nivelul cornișei.

## PICTURA

Până la curățirea și restaurarea completă a picturilor de la Biserica Sf. Nicolae din Rădăuți, datarea este destul de dificilă de făcut. Știind că Ștefan cel Mare a împodobit cu lespezi funerare mormintele înaintașilor între 1479-1480, pare probabil că tot în acea vreme a fost efectuată și pictura interioară.

W. Podlacha este de părere că pictura de la Rădăuți ar trebui datată între anii 1487-1555, adică în perioada lui Ștefan cel Mare, și până la Alexandru Lăpușeanu.

În stadiul actual al cercetărilor putem afirma că pictura bisericii Sf. Nicolae din Rădăuți este legat strâns de timpul domniei lui Ștefan cel Mare, urmând apoi o intervenție în vremea lui Alexandru Lăpușeanu.

Datorită unor lucrări de restaurare a picturii de la sfârșitul secolului trecut (1880) lucrări efectuate de Epaminonda Bucevski, în pictura ce astăzi se poate observa se pot vedea o serie de motive decorative banale, neinspirate, ca romburi, cruci de Malta etc.<sup>16bis</sup>.

Cu toate acestea în pictura murală interioară de la Biserica Sf. Nicolae din Rădăuți se pot observa patru mari compoziții toate în altar, de un interes aparte.

Disponerea lor este clasică: de o parte și de alta a ferestrei decorată cu **Adorația Mielului** se află la stânga **Împărtășania cu vin**, la dreapta **Împărtășania cu pâine**, însoțită prima de **Cina cea de Taină** iar a doua de **Spălarea picioarelor**.

**Adorația Mielului** prezintă și ea o formă veche, a lui Iisus prunc în patentă, vegheat de doi îngeri ce stau în picioare în glaful ferestrei.

Tema iconografică **Cina cea de Taină** prezintă aici la Rădăuți o particularitate ce nu se mai găsește decât la Biserica Sf. Gheorghe, Voroneț și la Zemen în Bulgaria<sup>17</sup>. La masă, în semicerc, Iisus este așezat în **cornu sinistro** și Sf. Petru în **cornu dextro** ca și cum scena ar fi fost pictată – față de modelul îndeobște cunoscut – ca privită în oglindă. Asemănarea dintre

detaliile acestei scene și cea de la Voroneț ca și asemănările dintre scenele **Împărtășaniei cu vin** și **Împărtășaniei cu pâine** și a **Spălării picioarelor**, din cele două biserici, repun problema datării picturii din Biserica Sf. Nicolae din Rădăuți, pictură care și din punct de vedere stilistic îndreptățește datarea ei în timpul domniei lui Ștefan cel Mare<sup>18</sup>.

În nici un ansamblu de pictură din această vreme Iisus nu este așezat la extremitatea mesei, ci întotdeauna în centru. Motivul ornamental care împodobește picioarele mesei se regăsește aidoma la Bălinești.

În scena **Împărtășaniei cu pâine și cu vin** găsim o ciudată inversare a compoziției. În loc ca cele două momente să se formeze un tot simetric față de axul central, cele două grupuri de apostoli, câte șase în fiecare scenă, apropiindu-se de Iisus, figurat de două ori, în imediata apropiere a axului, cele două scene par a forma două episoade complet diferite. **Împărtășania cu vin** este așezată normal, în vreme ce **Împărtășania cu pâine** are pe Iisus figurat spre nord, grupul apostolilor părănd a se depărta de cealaltă reprezentare a lui Iisus din **Împărtășania cu vin**.

În scena **Spălării picioarelor** în centru grupului apostolilor apare, disproporționat de mare, ca și la Voroneț, chipul brutal și urât al lui Iuda.

O dovadă că pictura murală interioară de la Biserica Sf. Nicolae din Rădăuți datează din vremea lui Ștefan cel Mare și nu din vremea lui Alexandru Lăpușneanu, cum susține G. Balș și I.D. Ștefănescu<sup>19</sup>, ne-o furnizează și **Tabloul votiv** de pe peretele de vest al naosului.

Chipul lui Ștefan cel Mare reprezentat în **Tabloul votiv** este lesne de recunoscut. Este greu de precizat dacă cel pictat înaintea lui Ștefan cel Mare este Bogdan I, Petru I sau poate chiar Alexandru cel Bun. **Tabloul votiv** prezintă pe Mântuitorul Iisus Hristos, care șade pe un tron, însoțit de doi îngeri. Lui îi dă un domnitor îmbrăcat în haine domnești biserica cu hramul Sf. Nicolae, în prezența Sf. Nicolae. Iisus Hristos cu dreapta binecuvintează biserica, iar cu stânga se sprijină pe Evanghelie.

Macheta bisericii pe care domnitorul uscățiv, cu fața prelungă, cu barba lungă, o ține în mână, este fără pridvor, pridvor ce a fost adăugat în vremea lui Alexandru Lăpușneanu. Urmează un copil încoronat, apoi un domnitor bătrân cu barbă scurtă și cu un filacter în mâna stângă (poate fi Alexandru cel Bun, primul domnitor care, după cum știm, a făcut danii bisericii), urmează apoi un domnitor fără barbă (Ștefan cel Mare).

Includerea sa în rândul ctitorilor se explică prin lucrările de restaurare făcute aici din porunca lui și pe cheltuiala lui, și pentru faptul că a pus între 1479-1480 lespezi funerare pe mormintele înaintașilor săi înmormântați în această biserică.

În tabloul votiv biserica este arătată cu un rând de ocnițe, sub streșină, ocnițe ce au fost, așa cum arătam anterior, descoperite în urma restaurărilor din deceniul trecut. Este foarte probabil ca modelul acestui decor, obișnuit în arhitectura bizantino-balcanică, să fi fost împrumutat de meșterii Bisericii Sf. Nicolae de la vreun monument de zid aflător pe pământul Moldovei. Este de reținut că ocnița este unul dintre elementele decorative caracteristice întregii arhitecturi moldovenești.

Numărul contraforturilor din pictură nu corespunde celor existente nici înainte, nici după adăugarea exonartexului, doar numărul și formele ferestrelor coincid cu aspectul anterior construcției lui Lăpușneanu.

Unele urme de culoare roșie – vișinie descoperite pe zidul de nord al bisericii (se înțelege, în exterior), ar indica faptul că biserica a fost zugrăvită și în exterior<sup>20</sup>.

## LESPEZILE FUNERARE

Sculptura în piatră prezintă pentru secolul al XIV-lea și al XV-lea un caracter diferit, după cum împodobește chenarele ușilor și ferestrelor, cornișe, capiteliuri – când este de factură net gotică, armonios adaptată arhitecturii monumentului – sau decorează lespezile funerare.

Lespezile funerare, mai ales cele din secolul al XV-lea au o decorație sculptată, așezată în câmpul central al pietrei. Motivul fundamental în sculptura lespezilor funerare, rămâne pentru veacul al XV-lea străvechea palmetă.

Minoiană sau orientală, trecută prin Bizanț, adoptată de Rusia kieveană și novgorodiană, încă din sec. XI-XII, de arta romanică și gotică, folosită în sculptură la Athos și Mistra, ca și în Peninsula Balcanică, palmeta se regăsește în Moldova în sculptura funerară. Ea reprezintă o permanență stilistică moldovenească încetățenită în viziunea ornamentală a meșterilor vremii care o dăluiesc cu măiestrie, cu o libertate familiară, dându-i felurite interpretări, împletind-o în combinații felurite.

În sculptura lespezilor funerare de la Biserica Sf. Nicolae din Rădăuți, palmeta o găsim întreagă sau jumătate, în forma ei străveche, neted conturată și singură în centrul unui oval, uneori inimi, unui romb. Alteori se leagă de un vrej, de o ramură ce poartă alte palmete, alcătuind un bogat și variat câmp decorativ.

S-a vorbit și se va mai vorbi de o formă clasică a palmei moldovenești, deoarece această formă se regăsește până târziu la mijlocul și chiar sfârșitul veacului al XVI-lea, în tipuri de sculptură ce au depășit de mult simplul ornamental abstract.

Inscripțiile în limba slavonă de pe lespezile funerare de la Rădăuți încep cu o cruce, săpată în colțul stâng al extremității superioare, continuând spre dreapta, terminându-se cu capetele de bour în scut, împlinind funcția asemănătoare cu aceea a peceții pe documentele domnești.

Urmărind cu atenție motivele decorative ale lespezilor funerare din Biserica Sf. Nicolae, realizarea lor artistică, putem înțelege și mai bine că în Moldova secolului al XV-lea exista o tradiție a artei decorative.

Spre deosebire de pietrele funerare din Țara Românească care sunt dreptunghiulare, cele din Moldova sunt trapezoidale, sugerând forma sicriului prin îngustarea spre partea inferioară.

\*

Intrând în pridvorul bisericii, în partea dreaptă se află o lespede mormântală care poartă următoarea inscripție în limba română cu caractere chirilice: "Sub această piatră zac oasele răpăusatei Marii jupâneasa logofătului Alexa Nicolescu de la Țara Românească, care s-au prîstăvit aici la Rădăuți la anul 1770 iulie 4 zile"<sup>21</sup>.

În pronaosul bisericii, în partea dreaptă se află mormântul lui Ioanichie, episcop al Rădăuților, cu inscripția slavonă aproape ștearsă.

"Aceasta este piatra mormântului lui Ioanichie, episcop de Rădăuți, care s-a mutat la veșnicul lăcaș în zilele dreptmăritorului Ștefan v.v. în anul 70 ... luna ... ziua ..."<sup>22</sup>.

Tot în partea dreaptă a pronaosului se află piatra mormântală cu următoarea inscripție: "Dreptmăritorul și de Hristos iubitorul Io Ștefan voievod domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan voievod, a înfrumusețat acest mormânt mamei sale Stana în anul 7026 (1518) luna ianuarie 28, sub episcopul Pahomie"<sup>23</sup>.

În partea stângă, în pronaos, se află mormântul doamnei Anastasia, fiica lui Lațcu vodă: "Io Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei în anul 7005 (1497) luna lui Aprilie 11, a înfrumusețat mormântul străbunicii sale, a cneaghinei Anastasia, care a dat Coțmanul acestui lăcaș, fiica lui Lațco voievod, ea a răposat în anul 6928 (1419) luna martie 26"<sup>24</sup>.

Câmpul central al acestei pietre de mormânt este format din romburi, în care se înscriu alternativ fie câte un ornament alcătuit din benzi împletite, fie câte o palmetă stilizată. Ansamblul ornamentului central are un caracter net geometric, rar în această epocă. Chenarul marginal este compus din semipalmete dispuse două câte două, de o parte și de alta a unui meandru. În mijlocul fiecărei laturi a chenarului, ca și în cele patru colțuri ale lui este o palmetă înscrisă într-o inimă.

În naosul bisericii sunt șapte morminte, acoperite toate cu lespezi mormântale.

Pe partea dreaptă, începând de la altar înspre interiorul naosului se află mormântul lui Bogdan I, cu următoarea inscripție: “Din mila lui Dumnezeu, Io Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan voievod, a împodobit acest mormânt, străbunului său, bătrânului Bogdan voievod în anul 6988 (1480) luna Ianuarie 27. Aceste morminte le-a făcut mistr. Jan”<sup>25</sup>.

Faptul că acest mormânt este situat imediat în fața altarului în partea dreaptă a naosului este considerat ca fiind un argument în plus în susținerea că Bogdan I este unul dintre ctitorii bisericii Sf. Nicolae din Rădăuți.

Schema motivului central sculptat în “champleve” este alcătuită dintr-un dublu meandru, închizând în desfășurarea lui trei ovale. În interiorul acestora și în liniile meandruului, se desfac câte două semipalmete, a căror desfășurare descriu câte o inimă în care se află înscrisă palmeta clasică. În curbura concavă exterioară, care nu este decât o jumătate de oval, se repetă jumătate din motivul de mai sus. Motivul se repetă de trei ori, micșorându-se treptat, pe măsură ce se apropie de extremitatea inferioară a pietrei. Inscripția înconjoară câmpul central și se termină cu capul de bour în scut. Chenarul marginal este din împletitură în trei, întocmai ca împletiturile de pe manuscrise.

Următoarea piatră de mormânt din naos este așa după cum arată și inscripția lui Lațcu Voievod: “Binecinstitorul și de Hristos iubitorul, Io Ștefan Voievod, domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voievod, a împodobit mormântul acesta strămoșului său Lațcu Voievod, în anul 6988 (1480) luna ianuarie 20, în timpul episcopului de Rădăuți Ioanichie”<sup>26</sup>.

Schema motivului central constă dintr-o alternare de inimi cu romburi. În centru, două inimi față în față închid câte o palmetă având axul în lungul pietrei. Întregul desen al compoziției este obținut printr-o împletire neîntreruptă a palmetelor inimilor și romburilor.

Cercetările arheologice efectuate în deceniul trecut au demonstrat că mormântul lui Lațcu face parte din categoria criptelor realizate din cărămidă și acoperite cu o boltă în formă de coș. Inventarul acestui mormânt era compus din benzi de două lățimi – galoane – țesute din fir de argint aurit, fragment de mătase decorată cu motivul rozetei, realizat din același fir de argint aurit și șase aplice discoidale, toate acestea constituind rămășițele unui costum cavaleresc compus dintr-o cămașă și o tunică.

Acest tip de costum cavaleresc, scurt și strâmt descoperit în mormântul lui Lațcu Voievod este bine cunoscut în mediul feudal din Franța, Anglia, Italia, precum și în Ungaria și Polonia lui Cazimir cel Mare și Wladislaw Jagello.

Prezența acestui tip de costum la curtea domnitorului tânărului stat medieval întemeiat la Răsărit de Carpați, reflectă orientările și gusturile unei feudalități într-un proces de intensă afirmare pe plan european.

Deosebit de interesante sunt aplicele de pe costum pentru că ele constituie o transpunere plastică pe accesorii vestimentare ale costumului princiar a unor elemente emblematice ce îngăduie reconstituirea unei steme alcătuită dintr-un scut având drept mobilă **capul de lup** și ca timbru un **coif împodobit cu două coarne recurbate**<sup>27</sup>.

Piatra de pe un al treilea mormânt din dreapta naosului are inscripția foarte ștersă, neputându-se ști cu siguranță cine se odihnește sub aceasta.

În partea stângă prima piatră de lângă altar are următorul text slavon: “Dreptmăritoriul și de Hristos iubitoriul Io Ștefan Voievod, domnul Țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voievod a înfrumusețat acest mormânt strămoșului său Ioan Ștefan Voievod cel Bătrân care a bătut pe unguri la Hindău, în anul 6988 (1480) luna mai 20”<sup>28</sup>.

Lespedea de pe mormântul lui Ștefan I, pusă în 20 mai 1480 prezintă o combinație de împletituri de tulpine și frunze cu lobii rotunjiți. Bordura cu semipalmete de pe acest mormânt este deosebită de celelalte, astfel putem considera acest decor aparținând altui sculptor, cu gusturi mai orientale.

Următoarea piatră de mormânt este a lui Roman I: “Din mila lui Dumnezeu, binecinstitoriul domnul nostru, Io Ștefan Voievod, domn a toată Țara Moldovei, fiul lui Bogdan

voievod, a împodobit mormântul acesta strămoșului său, Io Roman Voievod, domn al Țării Moldovei, în anul 6987 (1479) luna decembrie 15”<sup>29</sup>.

Câmpul central este ornamentat cu semipalmete și palmete înscrise în inimi. Mici semipalmete umplu spațiile exterioare inimilor. Ornamentul poate fi considerat clasic pentru epoca lui Ștefan cel Mare, din el derivând aproape toate celelalte. Inscripția înconjoară câmpul central și se termină cu stema țării, capul de bour în scut. Chenarul marginal geometric este compus dintr-o simplă împletitură în două.

Următorul mormânt este al lui Bogdan, fratele lui Alexandru cel Bun: “Dreptmăritorul și de Hristos iubitorul Io Ștefan Voievod, domnul Țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voievod, a înfrumusețat acest mormânt moșului său Io Bogdan Voievod, fratele lui Alexandru Voievod, în anul 6988 (1480) luna ianuarie 23 zile, spre veșnica lui pomenire”<sup>30</sup>.

A patra piatră este a lui Bogdan voievod, fiul lui Alexandru voievod. Inscripția care înconjoară câmpul central se termină cu două motive florale de o interpretare mai realistă, capul de bour apare în scut.

“Binecinstitorul și de Hristos iubitorul, Io Ștefan Voievod, domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voievod, a împodobit mormântul acesta unchiului său, Io Bogdan Voievod, fiul lui Alexandru Voievod în anul 6988 (1480) luna ianuarie 30”<sup>31</sup>.

Motivul central este compus din palmete, greu de recunoscut din cauza compoziției deosebite, în loc de inimi, romburi, alcătuite din câte patru palmete, așezate față în față, două câte două. În spațiul rămas liber, în centrul romburilor sunt patru petale mici, în formă de cruce. Jumătăți de romburi completează suprafața câmpului central.

În exteriorul bisericii, lângă peretele nordic al altarului, se află lespedea mormântului lui Adrian, tatăl lui Iacob Putneanul, fost episcop de Rădăuți (1745-1750)<sup>32</sup>:

“Sub această piatră odihnește robul lui Hristos Dumnezeu, ieroschimonahul Adrian tată după trup Prea Sfințitului mitropolit al Moldovei Iacov, înmormântat în anul 7256 (1748)”. În anul 1757, mitropolitul Iacob Putneanul a mutat odemintele tatălui său la Putna, lăsând la Rădăuți doar lespedea funerară.

Lespezile din biserica Sf. Nicolae din Rădăuți, împodobind mormintele din cea mai veche necropolă domnească a Moldovei, au fost executate fără îndoială din ordinul lui Ștefan cel Mare, iar datele săpate pe fiecare lespede în parte corespund cu ziua și anul în care au fost așezate.

Dacă pe mormintele voievozilor Roman I, Lațcu, Bogdan, fratele lui Alexandru cel Bun și Bogdan I, întâlnim motivul de palmete în formă de inimă înscrise unele într-altele, pe lespedea lui Bogdan, fiul lui Alexandru cel Bun, motivul palmetelor înscrise într-o formă romboidală e mai deosebit. Pe bordurile tuturor lespezilor se repetă motivul panglicii împletite.

Identitatea stilistică și tehnică confirmă identitatea atelierului. Semnătura **Mistr Jan** de pe lespedea lui Bogdan I arată că sculptorul epitafelor **M(ag)ist(e)r Jan** a fost un slovac sau un ceh<sup>33</sup>, un meșter familiarizat cu arta decorativă bizantină.

Prezența în biserica episcopală de la Rădăuți a mormintelor domnitorilor până la Alexandru cel Bun dovedește unitatea și continuitatea dinastiei moldovenesti de la Bogdan I la Alexandru cel Bun. În 1490 Ștefan cel Mare pune unele biserici sub jurisdicția Episcopiei de Rădăuți, știind că acolo “zac sfântrăposaii înaintași și străbuni ai noștri”<sup>34</sup>, neuitând că pentru întreținerea clerului de la Biserica Sf. Nicolae din Rădăuți, mănăstirea a primit încă de la Alexandru cel Bun “uric cu tot venitul” din 6 iulie 1413, uric întărit la 26 august 1503<sup>35</sup>.

Nu departe de biserică se află, pe latura de NV o clopotniță de piatră, în forma actuală datând din vremea episcopului Dositei Herescu, episcop de Rădăuți<sup>36</sup>. La sfârșitul secolului XIX avea să fie descoperită o inscripție ce arată că: “Cu osărdia și truda cuviosului dichiu Ioanichie a zidit kir Dositei episcopul acestei Episcopii acest turn cu toată cheltuiala sa în zilele de Dumnezeu iubitorului împărat Josif al II-lea anul 728 (...)”<sup>37</sup>.

În această clopotniță se află patru clopote. Unul dintre clopote, al doilea ca mărime, se pare că a fost dăruit mănăstirii de însuși Ștefan cel Mare, așa după cum arată și inscripția: "Io Ștefan Voievodul Țării Moldovei", iar sfârșitul inscripției este emblema Moldovei.

Cel mai mare clopot este făcut de Episcopul Dositei, după cum ne informează inscripția: "Acest clopot al Sfintei Episcopii a Rădăuțiului, unde este hramul Sf. Arhierarh Nicolae s-au făcut cu priveghearea și cu cheltuiala a de Dumnezeu iubitorul kir Dositei, Ispravnicul lucrului a fost dichilul Ioaniș și clopotul s-a turnat la însăși Sf. Episcopie de clopotariul Petru Nemeș în anul 1780"<sup>38</sup>.

Despre existența unei eclesiarmită la Biserica Sf. Nicolae din Rădăuți ne vorbește o altă inscripție: "Cu voința Tatălui și cu ajutorul Fiului și săvârșirea Sfântului Duh, iată eu robul Domnului Nostru Iisus Hristos, Efrem, Episcopul Rădăuțiului am făcut această clisiarniță în numele lui Iisus Hristos și a Prea Sfintei Născătoare de Dumnezeu în zilele lui Io Constantin voievod și s-a săvârșit în zilele lui Io Ștefan Voievod, s-a început în luna Martie 26, în anul 7118 (1618) și s-a săvârșit în luna lui August 26 în anul 7120 (1612), s-a făcut pe timpul egumenului Arsenie Agaton"<sup>39</sup>.

Despre unele reparații făcute în decursul vremii știrile sunt puține. Una dintre aceste știri o găsim pe un **Minei**: "Ionașcu diac din Dumenii, fiul lui Grigorie, eu am fost paracliziarh în acest sfânt loc în zilele lui Ioan Radu Voievod, în anul 7133 (1625) și s-a acoperit atunci trapezăria de piatră sub Episcopul nostru kir Euloghie, Episcopul Rădăuțiului, cu a lui osârdie și a săvârșit-o în luna lui iunie 12 zile"<sup>40</sup>.

## NOTE:

1. Radu Popa, Zroba Mircea, *Șantierul arheologic Cuhea, un centru voievodal din veacul al XIV-lea*, Muzeul Regional Maramureș, Baia Mare, 1966, p. 35.
  2. \*\*\**Monumente istorice bisericești din Mitropolia Moldovei și Sucevei*, Iași, 1974, p. 10.
  3. Spicuim, în ordine cronologică: K.A. Romstorfer, *Die kirchenbauten in der Bukowina*, în "Mittheilungen der Kais-königl Central Commision" XXII, 1896; N. Iorga, G. Balș, *Începuturile arhitecturii bisericești în Moldova*, București, 1925; P. Constantinescu Iași, *Evoluția stilului moldovenesc*, Iași, 1927, p. 9-10; Paul Henry, *Monumentele din Nordul Moldovei. De la origini până la sfârșitul secolului al XVI-lea*, București, 1984, traducere după ediția franceză din Paris 1930, p. 48-52; Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii românești*, București, 1937, p. 234; Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, București, 1959, p. 301-302; \*\*\**Istoria artelor plastice în România* (sub îngrijirea lui Gr. Oprescu I., București, 1979, p. 145-147; Gheorghe Curinschi-Vorona, *Istoria arhitecturii în România*, București, 1981, p. 110-111; Gr. Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, București, 1982, p. 160-162.
  4. Gr. Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul...*, p. 218.
  5. Paul Henry presupune influențe ale arhitecturii cisterciene din Burgundia, transmise prin Polonia, uitând însă că între perioada burgundă a acestei arhitecturi și Biserica din Rădăuți au trecut aproape două veacuri; P. Henry, *Les églises de la Moldavie du Nord des origines à la fin du XVI-e siècle*, Paris, 1930, p. 42-43.
- 5bis. Virgil Vătășianu în studiul *Probleme privind arhitectura Moldovei și a Țării Românești din secolul al XVI-lea*, în B.M.I. 2/1972, p. 60, exprima opinia anteriorității edificiului față de domnia lui Bogdan I: "Seducătoare pare, deocamdată, și ipoteza de a încerca să împingem și mai înapoi în timp datarea bisericii din Rădăuți, dar un răspuns la această întrebare l-ar putea da un eventual sondaj arheologic". În recenta, relativ contribuție *Studii de artă veche românească și universală*, București,

- 1987, p. 42, nota: “pentru perioada lui Bogdan I pledează prezența mormântului său ca și particularitățile sistemului bazilical”. A vedea apoi Lia Bătrâna, Adrian Bătrâna, *Lațcu Vodă*, în “Magazin istoric” 2/1968, p. 20-22; Idem, *Mărturii heraldice cu privire la începuturile statului feudal independent Moldova*, în *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, p. 195-209; Idem, *O mărturie arheologică despre relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Bogdan I*, în S.C.I.V.A., 1983, p. 326-333; Vasile Drăguț, *Creația artistică în epoca întemeietorilor de țară*, în *Constituirea statelor ...*, p. 287-288.
6. G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, în B.C.M.I., 1925, p. 15.
  7. Lia Bătrâna, Adrian Bătrâna, *O mărturie...*, p. 326-333.
  8. Idem, *Reședința feudală de la Rădăuți*, în vol. *Documente recent descoperite și informații documentare*, București, 1984, p. 71-74; J. Juravle, *Biserica Sf. Nicolae din Rădăuți*, în “Arhitectura” 5/1976, p. 51-53.
  9. A vedea Mira Voitec Dordea, *Reflexe gotice în arhitectura Moldovei*, București, 1976; Gh. Balș, *Influence de l'art gothique sur l'architecture roumaine*, A.A.R.B.S.H., XI, 1929.
  10. Ștefan S. Gorovei, *Dragoș și Bogdan întemeietorii Moldovei*, București, 1973; Idem, *Mușatinii*, București, 1976, p. 8-12.
  11. A vedea S. Ulea, *Prima biserică a mănăstirii Putna. Contribuție la studiul fazelor de dezvoltare a arhitecturii medievale moldovenești*, în S.C.I.A. 1/1969, p. 53 și urm. Se susține și ipoteza unei mănăstiri inițiale aici, a cărei biserică a devenit apoi capelă voievodală, și mai târziu lăcaș episcopal. Vezi S. Reli, *Călăuza monumentelor religioase istorice din eparhia Bucovinei*, Cernăuți, 1937, p. 43-45; Răzvan Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos*, București, 1974, p. 166-168, 224.
  12. Dimitrie Dan, *Cronica Episcopiei de Rădăuți*, Viena, 1912, p. 13.
  13. *Ibidem*, p. 4.
  14. S. Ulea, *Prima biserică a mănăstirii Putna...*, p. 35 și urm.
  15. A vedea pe larg Cristian Moisesescu, *O particularitate în boltirea monumentelor istorice religioase – expresie a unității spirituale românești de-a lungul veacurilor*, în “Ars Transilvaniae” 4/1994, p. 15-34.
  16. În Serbia moravă existau două tipuri de triconcuri, unul adus de la Athos, cu patru stâlpi centrali sub turla naosului și al doilea, reprezentând o preluare locală autentic sârbească a primului, cu stâlpii trași în pereții laterali în chip de pilaștri. Moldovenii au importat cel de-al doilea tip de plan triconc, cel care nefragmentând spațiul interior al monumentului corespunde cel mai bine concepției lor spațiale. A vedea V. Vătășianu, *Istoria artei feudale...*, p. 304 și urm.; H. Teodoru, *Contribuții la studiul originii și evoluției planului triconc în Moldova*, în B.C.M.I. 1/1970, p. 31-35; Răzvan Theodorescu, *Bizanz, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești, sec. XI-XIV*, București, 1974, p. 232-234; Idem, *Un mileniu de artă...*, p. 210-232.
  - 16bis. Pictura a fost în parte refăcută în 1880 de Epaminonda Bucevschi. Repictarea fondului picturii cu o culoare albastru închis a dus la acoperirea inscripțiilor slavone ale sfinților. S-au acoperit tot atunci câteva scene plasate pe arcurile pilaștrilor. O astfel de scenă este *Intrarea în Erusalim* care abia mai poate fi întrezărită.
  17. A. Grabar, *La peintures religieuses en Bulgarie*, Paris, 1928, p. 190 apud A.M. Musicescu, *Pictura în altarul și naosul Voroneșului*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 379.
  18. Nu este nici o îndoială că pictura trebuie datată în perioada în care a fost zugrăvită și biserica Voroneț, căreia ar putea chiar să-i premerge, dacă ne gândim că Ștefan cel Mare a așezat noile lespezi pe mormintele strămoșilor săi între 1480-1481. Se poate presupune că în legătură cu această înfrumusețare a dispus și executarea picturii.

19. N. Iorga, G. Balș, *Histoire de l'art roumaine*..., p. 61; G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*..., p. 158; I. D. Ștefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIX-è siècle*, Paris, 1928, p. 170-254.
20. Irineu Crăciunaș Suceveanul, *Bisericile cu pictură exterioară din Moldova*, în M.M.S. 3-6/1970, p. 152-153.
21. Dimitrie Dan, *Cronica*..., p. 6.
22. *Ibidem*, p. 7, Pr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, București, 1980, vol. II, p. 334-344.
23. D. Dan, *Cronica*..., p. 7; *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958.
24. *Repertoriul monumentelor*..., p. 262-263.
25. Kozak, E.A., *Die Inschriften aus der Bukowina Epigraphische Beitrage zur Quellenkunde der Landes und Kirechengeschichte*, Wien, 1903, p. 102.
26. *Ibidem*, p. 104; *Repertoriul monumentelor*..., p. 252-253.
27. A vedea pe larg Lia Bătrâna, Adrian Bătrâna, *Mărturii heraldice cu privire la începuturile statului feudal independent Moldova*, în *Constituirea statelor*..., p. 195-209.
28. Kozak, E.A., *Die Inschriften*..., p. 104-105; *Repertoriul monumentelor*..., p. 273-274.
29. Kozak, E.A., *Die Inschriften*..., p. 106-107; *Repertoriul monumentelor*..., p. 249.
30. Kozak, E.A., *Die Inschriften*..., p. 108; *Repertoriul monumentelor*..., p. 250-251.
31. Kozak, E.A., *Die Inschriften*..., p. 108; *Repertoriul monumentelor*..., p. 254-255.
32. Vezi C. Iftimie, *Viața și activitatea mitropolitului Moldovei Iacov I. Putneanul*, București, 1900; N. Grigoraș, *Mitropolitul Iacob I. Putneanul*, în M.M.S. 9-10/1958, p. 791-810; + Teotist (Arăpaș), *În slujba Ortodoxiei românești, a năzuințelor de unitate națională și de afirmare a culturii române*, *Mitropolitul Iacob I. Putneanul*, M. Neamț, 1978; Pr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii ortodoxe române*, București, vol. II, 1981, p. 351-359.
33. N. Iorga, G. Balș, *Histoire de l'art roumaine*..., p. 57-58.
34. *D.I.R.* 2/XV, nr. 124, p.\*131. A vedea Ștefan S. Gorovei, *Observații privind ordinea mormintelor voievodale de la Rădăuți*, în M.M.S. 9-10/1970, p. 576-577. Într-un alt articol al său, Ștefan S. Gorovei avansa ideea potrivit căreia mormântul de pe latura sudică a naosului Bisericii Sf. Nicolae a cărui inscripție s-a șters aparține unui bărbat "membru al Casei domnitoare a Mușatinilor" și anume lui Petru I, altfel nu s-ar afla între voievozi. Dintre argumentele prin care Ștefan S. Gorovei își susține ipoteza amintim: a) singurele femei îngropate la Rădăuți – Anastasia (+1419) și Stana (+1518) – își au mormintele în pronaos. Deci, nici mormântul Mariei, soția lui Bogdan I și nici mormântul Anei, soția lui Iațcu, nu puteau fi decât în același loc; b) până la Alexandru cel Bun voievozii Moldovei au fost îngropați la Rădăuți; c) Obiceul de a se înmormânta domnitorii laolaltă cu familia la ctitoriile lor, s-a statomicit după domnia lui Alexandru cel Bun. A vedea, pe larg, Ștefan S. Gorovei, *Taina mormântului domnesc de la Rădăuți și piatra de la Probota*, în M.M.S. 5-6/1969, p. 369 și urm.
35. *D.I.R.*, 2/XV, nr. 124, p. 131.
36. Pr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, București, 1981, p. 475-478.
37. Wickenhauser, *Geschichte des Bistums Radautz*, Czernowitz, 1890, p. 45-46.
38. *Ibidem*, p. 46.
39. Kozak, E.A., *Die Inschriften*..., p. 195-196.
40. *Ibidem*, p. 116.